

УДК [373.2:159.942]:376-056.264

DOI: [10.35619/iiv.v1i12.297](https://doi.org/10.35619/iiv.v1i12.297)

Руденко Наталія

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і психології (дошкільної та корекційної)
імені проф. Поніманської Т.І.

Рівненського державного гуманітарного університету,
м.Рівне, Україна

ORCID: 0000-0002-1927-7742

e-mail: nataliia.rudenko@rshu.edu.ua

Козлюк Ольга

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і психології (дошкільної та корекційної)
імені проф. Поніманської Т.І.

Рівненського державного гуманітарного університету,
м.Рівне, Україна

ORCID: 0000-0002-6948-327X

e-mail: olha.kozliuk@rshu.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМПАТІЇ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ

Анотація. У статті проаналізовано стан досліджуваної проблеми у психолого-педагогічній літературі, охарактеризовано сутність та зміст поняття «емпатія». Розкрито особливості розвитку емпатії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку. Здійснено діагностику рівня емпатії у дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення III рівня та у дітей з типовим розвитком мовлення. Аналіз результатів методик з визначення всіх компонентів емпатії (емоційного, когнітивного, поведінкового) показав, що рівень емпатії у дітей з типовим розвитком вищий за рівень дітей з порушеннями мовлення. Також у здорових дітей переважає гуманістичний тип емпатії, а у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку – егоцентричний.

Розроблено та експериментально перевірено ефективність корекційно-розвиткової роботи з формування емпатії у дітей дошкільного віку з III рівнем ЗНМ засобами психологічного тренінгу. Метою програми з розвитку емпатії була профілактика агресивності, формування позитивної моральної позиції, формування емпатійних установок тощо. Корекційно-розвиткова робота базувалася на аналізі, обговоренні (емпатійне слухання, діалогічне спілкування), новому програванні (гра-драматизація), усвідомленні власних емпатійних реакцій та особливостей емпатійних ставлень інших людей (інтерпретація внутрішнього світу іншої людини) під час перегляду фрагментів відеозаписів, обговоренні емпатогенних ситуацій. Ефективність програми була підтверджена на контрольному етапі дослідження.

Ключові слова: емпатія, порушення мовленнєвого розвитку, загальне недорозвинення мовлення, старший дошкільний вік, психологічний тренінг.

Постановка проблеми. Найважливішим компонентом емоційного розвитку дитини дошкільного віку є емпатія. Емпатія – це соціальна емоція, яка дозволяє людям краще розуміти почуття і мотиви інших, співчувати і активно відгукуватися на їх почуття (Гаврилова, 2005). Особливо гостро питання розвитку емпатії постає в умовах наявності своєрідності психофізичного розвитку, що проявляється у дефіциті певних функцій і справляє негативний вплив на особистісний розвиток, виступаючи в подальшому суттєвою перешкодою на шляху до соціалізації осіб з особливими освітніми потребами. Діти з порушеннями мовленнєвого розвитку (ПМР) є однією з таких категорій. Беззаперечно, емпатія вдосконалюється упродовж життя людини, але, як відомо, саме у дошкільному віці створюється підґрунтя для її успішного розвитку, що обумовлює актуальність цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Емпатію вивчали такі зарубіжні вчені, як Р. Даймонд, Ф. Олпорт, А. Сміт, Г. Спенсер, Е. Тітченер, Т. Рібо, М. Шелер, В. Штерн та ін. А також вітчизняні психологи: В. Бойко, Л. Виговська, Т. Гаврилова, Л. Журавльова, С. Максименко, О. Саннікова, В. Кротенко, І. Юсупов та ін.

Термін «емпатія» був введений у психологію Е. Тітченером для позначення внутрішньої активності, результатом якої стає інтуїтивне розуміння ситуації іншої людини. Е. Тітченер об'єднав філософські ідеї про симпатію з теоріями відчуття Е. Кліффорда та Т. Ліппса (Гаврилова, 2005). Т. Рібо розрізняє три рівні емпатії: нижчий рівень – синергія, середній рівень – синестезія, вищий рівень – інтелектуальна емпатія (Рібо, 2015). Т. Рібо також доводив думку про розвиток емпатії від елементарних до найвищих форм та виокремив три головні стадії її динаміки: фізіологічну (узгодження рухових прагнень), психологічну (узгодженням почуттів), інтелектуальну (результат спільності уявлень чи ідей, пов'язаних з почуттями чи рухами) (Рібо, 2015). Послідовником його ідей був В. Штерн, який вважав, що вже з раннього віку дитина схильна до альтруїстичної поведінки та може ототожнювати себе з об'єктом емпатії.

Найбільший вклад у питанні комплексного розуміння феномену емпатії серед вітчизняних науковців зробила Т. Гаврилова. Саме її ґрунтовний аналіз зарубіжних досліджень емпатії в історичному спектрі актуалізував інтерес до означеного феномену, зумовив низку теоретичних та емпіричних досліджень. Як свідчать дані Т. Гаврилової (Гаврилова, 2005), зарубіжними дослідниками емпатії були виявлені дві її найважливіші функції: 1) емпатія є детермінантою поведінки, вона пов'язана з альтруїзмом (Т. Ліппс, Б. Рібо); 2) емпатія – це специфічна емоційна форма пізнання, об'єктом якої є людина (К. Роджерс, М. Шелер). У сучасній вітчизняній психології намітилися два підходи у поглядах на емпатію. З позиції першого підходу емпатія розглядається як процес або стан (Т. Райк, О. Сопіков, І. Юсупов); для другого підходу характерним є уявлення про цей феномен як про здатність чи стійку властивість особистості (В. Лабунська, М. Муканов, О. Саннікова) (Журавльова, 2007).

Багато вітчизняних і зарубіжних дослідників трактують феномен емпатії переважно у трьох аспектах: когнітивному (інтелектуальний процес пізнання іншої людини через пізнання її особистісних якостей), афективному або емоційному (емоційний стан здатності співпереживання іншій особі) та дієвому або поведінковому (активна взаємодія та сприяння іншим особам). Л. Журавльова виокремлює п'ять основних тенденцій у розумінні феноменології емпатії, виділяючи, окрім зазначених, трактування емпатії як складного

афективно-когнітивного процесу; взаємодію емоційних, когнітивних компонентів та цілісне утворення когнітивних, емоційних і моторних компонентів (синергетичний рівень розвитку емпатії) (Журавльова, 2007).

Прихильники діяльнісного підходу у трактуванні суті емпатії визначали цей феномен як: здатність індивіда до адекватної інтерпретації поведінки іншої людини (В. Лабунська, А. Макеєва, Д. Річардсон.); як мотив альтруїстичної, підтримуючої поведінки, спрямований на надання допомоги (Є. Гльїн, В. Колпачников, М. Яницький); визначальний у гармонізації міжособистісних взаємин (В. Абраменкова, В. Агеев, Ю. Гіппенрейтер); важливий компонент у спілкуванні, який сприяє збалансованості міжособистісних стосунків, робить поведінку соціально обумовленою (С. Максименко) (Кротенко, 2001).

У дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку порушеним виявляється не лише мовлення, а й емоційно-вольова сфера. Спостерігається відставання в формуванні емоцій, найбільш вираженими проявами якого є емоційна нестійкість, лабільність, слабкість вольових зусиль, вони не здатні самостійно приймати рішення і легко піддаються впливу (Мартиненко, 2019).

Дослідження Н. Глоби дозволяють стверджувати, що більшості дошкільників з порушенням розвитку, так само як і їхнім одноліткам з типовим психофізичним розвитком, притаманне почуття емпатії в простих ситуаціях, яке характеризується якісними особливостями – розвиток емпатії йде у них більш повільними темпами. У складних ситуаціях вони проявляють емпатію рідше ніж здорові однолітки, рідше відгукуються на неблагополуччя інших індивідів (Глоба, 2008).

Діти, які мають будь-яке порушення розвитку, в тому числі мовленнєве, при перегляді зображень значно легше визначають емоційні стани людей у контексті певної ситуації, сюжету, аніж за виразом обличчя. Діти з III рівнем ЗНМ краще впізнають такі емоції, як радість, гнів і страх, однаково, як і їхні однолітки без мовленнєвих порушень. Зазвичай у цієї категорії дітей наявні порушення не лише емоційної сфери, а й пізнавальних процесів: пам'яті, уваги, сприймання й мислення. У результаті неблагополуччя в сфері міжособистісних взаємин створюється негативне уявлення про самого себе, особливо, коли в дитини наявне порушення мовлення, вони мало вірять у власні здібності і низько оцінюють свої можливості.

Мета статті. Представлення і узагальнення результатів теоретико-емпіричного дослідження особливостей формування емпатії у дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення III рівня.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження рівня розвитку емпатії дітей дошкільного віку було проведено в Центрі всебічного розвитку «Перлінка» м. Рівного та у комунальному закладі «Рівненському обласному навчально-реабілітаційному центрі» Рівненської обласної ради. У дослідженні брали участь діти старшого дошкільного віку. Загальна кількість респондентів – 31, серед них 15 дітей, що мають порушення мовленнєвого розвитку, і 16 дошкільників із типовим мовленнєвим розвитком (ТМР). Дослідження проводилось під нашим керівництвом студентами-членами наукового гуртка з логопсихології кафедри педагогіки і психології (дошкільної та корекційної) імені проф. Поніманської Т. І. Рівненського державного гуманітарного університету.

У процесі проведення першого етапу дослідження була поставлена мета: здійснити порівняльний аналіз рівня емпатії у дошкільників з ПМР і у дітей з

типовим мовленнєвим розвитком. На основі проведеного теоретичного аналізу сутності, форм і особливостей розвитку емпатії у дітей дошкільного віку в структурі емпатії було виокремлено такі змістові компоненти:

Емоційний компонент емпатії (переживання – співчуття) проявляється в здатності розпізнавати і розуміти емоційний стан іншого. Характеризується як пасивне співчуття («Йому погано, мені його шкода»).

Когнітивний компонент емпатії (переживання – утвердження себе) проявляється в здатності подумки переносити себе в думки, почуття, дії іншого. Характеризується сприйняттям і розумінням внутрішньої злагоди іншої людини, проявом співчуття («Йому погано, я так не хочу»);

Поведінковий компонент емпатії (переживання – дія) слід розглядати як практичну готовність дитини до певного виду відносин з дорослими і однолітками: здатність використовувати способи взаємодії, що полегшують страждання іншої людини прагнення до надання дієвої допомоги («Йому погано, я хочу йому допомогти») (Гаврилова, 2005).

Під час дослідження емоційного компоненту розвитку емпатії було застосовано методику Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної «Розуміння емоційних станів», яка спрямована на визначення вміння розуміти емоційний стан дітей, зображених на картинці «радість, страх, гнів, горе». Когнітивний компонент емпатії у дітей дошкільного віку вивчався за допомогою методики «Незакінчені розповіді» Т. Гаврилової. Метою цієї методики є визначення типу емпатії – егоцентричної чи гуманістичної. Для вивчення поведінкового компонента емпатії було проведено спостереження за дошкільниками у процесі ігрової діяльності та анкетування батьків.

Результати методик з визначення всіх компонентів емпатії (емоційного, когнітивного, поведінкового) засвідчили, що рівень емпатії у дітей ТМР вищий за рівень дітей з ПМР. Також у дітей з ТМР переважає гуманістичний тип емпатії (69%), а у дітей з ПМР – егоцентричний (80%).

Діагностичне обстеження продемонструвало, що саме з дітьми з порушенням мовлення потрібно проводити роботу з розвитку емпатії. Найбільш ефективним, на нашу думку, методом розвитку емпатії є психологічний тренінг. На тренінгу учаснику пропонується виконати ті або інші вправи, орієнтовані на розвиток або демонстрацію психологічних якостей та навичок. Для відпрацювання набутих навичок застосовуються рольові ігри, комп'ютерні програми й інші методи (Яценко, 1996). Тому нами була розроблена корекційно-розвиткова програма з розвитку емпатії у дітей з III рівнем ЗНМ засобами психологічного тренінгу.

Заняття проводилися один раз на тиждень на базі Центру всебічного розвитку «Перлінка». Корекційно-розвиткова робота тривала протягом 3-ох місяців і включала 12 занять. Експериментальна група складала 8 дітей, а контрольна – 7 дошкільників з III рівнем ЗНМ.

В основу побудови корекційно-розвиткової програми покладено такі теоретичні положення: емпатія як інтегративна якість особистості підлягає корекції та розвитку більшою мірою на ранніх етапах онтогенезу порівняно з більш пізніми його проміжками; старший дошкільний вік є сенситивним для усвідомленого розвитку дієвих форм емпатії; актуалізація, корекція та розвиток емпатійних стосунків є оптимальними в умовах реальних, особистісно-значущих для суб'єкта ситуацій; моральні поняття, норми емпатійної взаємодії набувають особистісного значення для суб'єкта та інтеріоризуються при умові демонстрації

їх у вигляді реальних вчинків, ситуацій, учасниками яких є він сам, або референтні для нього особи; усвідомлення й інтеріоризація емпатійних ставлень і емпатійної поведінки, пов'язані з актуалізацією емпатійної установки, емоційного зараження та ідентифікації, розвитком особистісної й моральної рефлексії, актуалізацією гуманістичних установок, емоційної і когнітивної децентрації, наміру до сприяння (як вольової установки), антиципації; вищі рівні емпатійних ставлень розвиваються в результаті емоційно-раціонального усвідомлення і закріплення в поведінці відповідного стилю взаємин; у генезисі емпатійних здібностей старших дошкільників особливе місце займає розвиток відповідних стосунків з дорослими (Гіппенрейтер, 1993).

Основні методи роботи, які були застосовані на заняттях: бесіди на моральні теми; читання і подальший аналіз художніх творів; малювання на задану тему; перегляд мультфільмів; обговорення та програвання проблемних ситуацій; ігри, в яких діти вправлялись у прояві емпатії.

При плануванні занять ми враховували, що емпатія складається з трьох компонентів (емоційного, когнітивного, поведінкового), і підбирали вправи на розвиток кожного з них. Корекційно-розвиткова робота базувалася на аналізі, обговоренні (емпатійне слухання, діалогічне спілкування), повторному програванні (гра-драматизація), усвідомленні власних емпатійних реакцій та особливостей емпатійних ставлень інших людей (інтерпретація внутрішнього світу іншої людини) під час перегляду фрагментів відеозаписів, обговоренні емпатогенних ситуацій. Початковими завданнями були актуалізація у досліджуваних емпатійної установки й емоційного зараження. Для її розв'язання дошкільникам демонструвалися емпатогенні ситуації, учасниками яких вони були самі чи їхні референтні особи. Демонстрація сюжету, що супроводжувалася відповідним виховним впливом (емпатійне слухання, інтерпретація внутрішнього світу людини), перетворювала ситуацію з індіферентної, якщо вона такою була, в особистісно значущу для дітей з усвідомленням того, що людина потребує співчуття. Також ми намагалися актуалізувати у суб'єкта емпатії механізм ідентифікації. Ідентифікація старшого дошкільника з об'єктом емпатії мала зумовити співпереживання останнього. При опрацюванні ситуацій експериментатор допомагав дітям диференціювати фрагменти ситуацій, виділити найбільш значущі її елементи, усвідомити емоційні стани її учасників. Така взаємодія сприяла актуалізації особистісного емоційного досвіду дітей.

При груповому опрацюванні сюжету враження підсилювали ефекти психологічного впливу на особистість референтної групи. Значущість ситуації також підкріплювалася впливом дорослого. Дошкільник ідентифікував себе з особистісно-значущим об'єктом емпатії, що призводило до переживання ним тих же емоційних станів, які той відчував, тобто до співпереживання. Показниками прояву суб'єктом емпатії співпереживання було відображення в його міміці жестах, позах емоційного стану її об'єкта та адекватні вербальні дії зітхання, вигукування, зауваження. Також у цій програмі вправи були спрямовані на розвиток у старших дошкільників моральної й особистісної рефлексії, емоційної децентрації гуманістичних установок, функціонування яких забезпечувало співчуття об'єкту емпатії. Використовувалися прийоми, з допомогою яких виявлялися можливості дітей диференціювати фрагменти ситуацій, їх уявлення про себе та інших як співучасників відповідної події з метою застосування до них у подальшому адекватних виховних впливів.

Аналіз результатів діагностичних методик, які були застосовані на контрольному етапі дослідження з метою діагностики всіх компонентів емпатії (емоційного, когнітивного, поведінкового) засвідчив, що рівень емпатії у дітей з III рівнем ЗНМ експериментальної групи після реалізації корекційно-розвиткової програми підвищився.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, результати проведеного дослідження дозволяють дійти висновку, що реалізована система занять з використанням психотренінгу ефективно сприяє розвитку емпатії у старших дошкільників, які мають порушення мовленнєвого розвитку. Ми рекомендуємо авторську програму з формування емпатії у дітей дошкільного віку з III рівнем ЗНМ до застосування в закладах спеціальної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гаврилова, Т. (2005). Сопереживание и сочувствие. *Дошкольное воспитание*, 2, с. 26–35.
- Рибо, Т. (2015). *Психология чувств*. М.: Медиа. 248 с.
- Журавльова, Л. (2007). *Психология емпатії*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка. 328 с.
- Кротенко, В. (2001). Проблема емпатії в психологічній літературі. *Психологія: зб. наук. праць НПУ ім. М.П. Драгоманова*. Вип. 12. сс. 89–96.
- Яценко, Т. (1996). *Психологічні основи групової психокорекції*. Київ: Либідь. 264 с.
- Глоба, Н. (2008). К проблеме методов исследования эмпатии у детей младшего школьного возраста. *Вестник РГГУ Серия «Психология»*, 3, с. 155–172.
- Мартиненко, І. (2019). *Логопсихологія: курс лекцій*. Київ: ДІА. 120 с.
- Гиппенрейтер, Ю., Карягина, Т., Козлова, Е. (1993). Феномен конгруэнтной эмпатии. *Вопросы психологии*, 4, с. 61–68.

REFERENCES

- Gavrilova, T. (2005). Soperezhivaniye i sochuvstviye. [Empathy and compassion]. *Doshkolnoye vospitaniye*. 2. s. 26–35. [in Russian]
- Ribo, T. (2015). *Psikhologiya chuvstv* [Psychology of feelings]. M.: Media. 248 s. [in Russian]
- Zhuravlova, L. (2007). *Psikhologhiia empatii* [Psychology of empathy]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. Ivana Franka. 328 s. [in Ukrainain]
- Krotenko, V. (2001). Problema empatii v psikhologichnii literaturi. [The problem of empathy in the psychological literature]. *Psikhologhiia: zb. nauk. prats NPU im. M.P. Drahomanova*. Vyp. 12. s. 89–96. [in Ukrainain]
- Yatsenko, T. (1996). *Psikhologichni osnovy hrupovoi psikhokorektsii* [Psychological bases of group psychocorrection]. K.: Lybid. 264 s. [in Ukrainain]
- Globo, N. (2008). *K probleme metodov issledovaniya empatii u detey mladshogo shkolnogo vozrasta* [Problem of methods of research of empathy at children of primary school age]. *Vestnik RGGU Seriya «Psikhologiya»*. 3. s. 155–172. [in Russian]
- Martynenko, I. (2019). *Lohopsykholohiia: kurs lektsii* [Logopsychology: a course of lectures]. K.: DIA. 120 s. [in Ukrainain]
- Gippenreyter, Yu., Karyagina, T. Kozlova, E. (1993). *Fenomen kongruentnoy empatii* [The phenomenon of congruent empathy]. *Voprosy psikhologii*. 4. s. 61–68. [in Russian]

PECULIARITIES OF EMPATHY FORMATION IN CHILDREN WITH SPEECH DEVELOPMENTAL DISORDERS

Natalia Rudenko

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of
prof. Ponimanska T. I. Pedagogy and Psychology
(preschool and correctional),
Rivne State University for the Humanities,
Rivne, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1927-7742,
e-mail: nataliia.rudenko@rshu.edu.ua

Olha Kozliuk

Candidate of Pedagogical Sciences, Ph. D.,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department of
prof. Ponimanska T. I. Pedagogy and Psychology
(preschool and correctional),
Rivne State University for the Humanities,
Rivne, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6948-327X
e-mail: olha.kozliuk@rshu.edu.ua

Abstract. The article analyzes the studied problem in the psychological and the pedagogical literature, determines the essence and content of the concept “empathy”. Peculiarities of empathy development in children with speech development disorders have been revealed. The level of empathy in preschoolers with general speech underdevelopment of the third level and in children with typical speech development has been diagnosed. The results of methodologies for determining all components of empathy (emotional, cognitive, and behavioral) showed that the level of empathy in children with typical development is higher than the level of children with speech disorders. Healthy children are dominated by the humanistic type of empathy, and children with speech disorders - egocentric.

It was created and experimentally tested the effectiveness of correctional and developmental work on of empathy forming in preschool children with level III of general speech underdevelopment by means of psychological training. The objective of the empathy development program was to prevent aggression; formation of a positive moral position, creating of empathic attitudes, etc. Correctional and developmental work was based on analysis, discussion (empathic listening, dialogic communication), new play (play-dramatization), awareness of one's own empathic reactions and features of other people's empathic attitudes (interpretation of another person's inner world) while watching fragments of videos, discussion empathic situations. The effectiveness of the program was proved at the control stage of the study.

Key words: empathy, speech development disorders, general speech underdevelopment, senior preschool age, psychological training.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2020 р.